

Normen en waarden: hebben de kerken recht van spreken?

W. van der Burg

Er is tegenwoordig een hernieuwde belangstelling voor normen en waarden. Volgens velen is de individualisering te ver doorgeslagen, met als resultaat normvervaging. Bevordering van gemeenschapszin en burgerdeugden zou dringend nodig zijn om de verloedering van Nederland tegen te gaan. Deze roep is afkomstig uit alle hoeken van het politieke spectrum. Opmerkelijk is dat men vaak juist van de kerken hierbij een bijdrage verwacht.

Het lijkt me dat dit thema aardig past bij het doel van de theologie van het leven: het bevorderen van het oecumenisch sociale denken. Er wordt in onze context, de gesecculariseerde samenleving, blijkbaar iets van de kerken verwacht! Kunnen en willen we op dat beroep ingaan en zo ja hoe?

In deze discussie wil ik een tegendraads verhaal laten horen. Ik zal verdedigen:

- S** dat het onjuist is van moreel verval te spreken, ook al is er wel morele verandering;
- S** dat individualisering positief moet worden gewaardeerd;
- S** dat de kerken een belangrijke bijdrage kunnen leveren, maar alleen als ze van hun traditionele moralistische rol afzien.

Geen normvervaging

Allereerst: is er sprake van verminderd besef van normen en waarden? Ondanks de grote verhalen van postmodernistische filosofen valt dat nogal mee. Tilburgse sociologen, Ester, Halman en De Moor hebben een groots opgezet onderzoek gedaan naar waardenoriëntaties. Uit dit onderzoek blijkt helemaal geen wijdverbreid proces van normvervaging. Zo is, in tegenstelling tot veel gehoorde klaagzangen, de feitelijke politieke belangstelling en participatie toegenomen - alleen uit dit zich niet in traditionele partijpolitiek maar in bijvoorbeeld deelname aan actiegroepen. En zo worden de idealen rond huwelijk en gezin wel anders - meer individualistisch - ingevuld, maar aan een goed gezinsleven wordt onverminderd grote waarde gehecht. De onderzoekers stellen dan ook 'Burgerschap blijkt pregnanter aanwezig dan menigeen ons doet geloven.'

Over fundamentele normen en waarden bestaat nog steeds even veel - of even weinig - consensus als vroeger. Het verbod op stelen of moorden wordt nog steeds door de overgrote meerderheid van de bevolking geaccepteerd. Alleen in de interpretatie van die fundamentele waarden treedt een verschuiving op. We denken anders over seksualiteit dan vroeger. In sommige opzichten is er sprake van achteruitgang, bijvoorbeeld in omgangsvormen. Maar op andere punten is er juist sprake van morele vooruitgang: ongelijke behandeling van de vrouw wordt niet langer geaccepteerd en we laten meer ruimte aan mensen met andere levensstijlen dan wijzelf, of het nu gaat om drugs, sex of rock-en-roll.

Individualisering

De Tilburgse sociologen zien echter wel één belangrijke verandering op moreel terrein. Volgens hen is er in heel West-Europa een individualiseringstendens. Daarmee is ook verbonden een grotere tolerantie ten aanzien van gedrag van anderen. Individualisering is een complex verschijnsel. Ik wil drie kanten belichten.

- S** Individualisering kan slaan op de *grondslag* van morele opvattingen, die steeds meer berusten op een persoonlijke keuze. Minder dan vroeger zijn kerken, scholen, gezin,

traditie en overheid bepalend voor de morele overtuigingen van individuen. Burgers maken zelf uit welke ideeën ze uit de verschillende morele tradities en levensbeschouwingen overnemen en welke niet en hoe ze daarmee in concrete gevallen omgaan. Dit gaat gepaard met een grotere nadruk op de eigen morele verantwoordelijkheid. Dat past bij een democratie, die immers uitgaat van de autonomie van burgers; als zodanig is dit een toe te juichen ontwikkeling.

Deze vorm van individualisering is waardevol, maar niet zonder problemen; ze stelt hoge eisen aan de morele vorming en aan de morele verantwoordelijkheid van het individu. Als er geen vanzelfsprekende en eenvoudig toepasbare moraal meer is, moet ieder individu zelf de morele afwegingen maken. Dit vergt een grote morele competentie, die niet eenvoudigweg aangeboren is, maar aangeleerd en geoefend moet worden.

S Individualisering kan ook slaan op de *inhoud* van morele opvattingen. Meer dan vroeger staan het individu en zijn geluk centraal in de moraal en wordt de persoonlijke vrijheid van het individu gerespecteerd. De toegenomen tolerantie voor van de eigen levensstijl afwijkende leefstijlen is een voorbeeld van deze individualisering. Ook dit is een in grote lijnen positief te waarderen verschijnsel, al is de keerzijde hiervan dat men soms minder waarde hecht aan de gemeenschap waarvan men deel uitmaakt.

- Ten slotte kan individualisering ook slaan op de verminderde rol van sociale verbanden als gezin, kerk, staat, politieke partij. Het individu is veel minder sterk ingebed in sociale verbanden en ook minder bepaald door vaste sociale contexten. Niet alleen in moreel opzicht, maar ook in sociaal opzicht is daarmee de rol van het individu groter geworden. Dit geeft enerzijds meer ruimte, anderzijds heeft het wel het risico dat mensen tussen wal en schip vallen omdat ze door niemand worden opgevangen.

Elk van deze drie aspecten van individualisering heeft positieve en negatieve kanten. Mijn stelling is dat de positieve kanten overheersen. In kritieken op de individualisering is vaak een eenzijdigheid te bespeuren: men bekritiseert alleen de schaduwzijden, maar negeert de positieve kanten. Wanneer men bijvoorbeeld kritiek levert op de vermeende uitwassen, zoals het gebrek aan gemeenschapszin, en pleit voor een herwaardering van de zingevende sociale verbanden, vergeet men dat die sterkere sociale samenhang van de jaren vijftig voor veel mensen juist zeer onderdrukkend was. Mensen met afwijkende leefstijlen hadden het in de kleinschalige dorpssamenleving van vroeger bepaald niet gemakkelijk; vrouwen moesten veel inleveren voor hun rol in het gezinsleven.

Achtergrond van het normen- en waardendebat

Als we het nog steeds redelijk eens lijken te zijn over wezenlijke normen en waarden, ook al is er dan sprake van veranderingen en vooral van individualisering, is al die ophef daarover dan wel terecht? Ik denk het wel - alleen is een andere invalshoek nodig. Ik wil vier problemen noemen die een voortdurende bezinning op onze omgang met normen en waarden nodig maken.

1. Onzekerheid en complexiteit. Ook al zijn we het over basisnormen zoals niet-doden, niet-stelen en respect voor de natuur wel eens, het is onduidelijk wat dat in concreto betekent in onze complexe, snel veranderende samenleving. Impliceert het ideaal van rechtvaardigheid nu een behoud van het huidige sociaal stelsel, of juist een radicale hervorming (in mijn ogen aantasting) ervan? Als we de aarde zo goed mogelijk willen bewaren voor toekomstige generaties, moeten we dan juist wel of niet verder gaan met de moderne biotechnologie?

2. Overdracht en vorming. Hoe kunnen we onze waarden en normen overdragen op nieuwe generaties en hen toerusten voor de toegenomen morele verantwoordelijkheid? Maar vooral ook: hoe kunnen we zelf leren zo goed mogelijk met nieuwe morele problemen om te gaan?
3. Menselijke zwakheid en omgevingsdruk. Vaak weten we wel wat we eigenlijk zouden moeten doen, maar lukt het ons niet. Een reden kan zijn dat we zelf zwak of gemakzuchtig zijn, maar ook de samenleving en onze omgeving oefenen vaak grote druk uit in ongewenste richting.
4. Probleembesef en bescheidener overheid. Onze samenleving kent grote problemen, waarvan sommigen mensen heel direct en persoonlijk raken: de ongelijke verdeling van de welvaart en de arbeid, de drugsproblematiek, de kleine en grote criminaliteit, de milieuproblemen etcetera. Anders dan in de jaren zeventig is er minder vertrouwen in de macht van de overheid om dit soort problemen op te lossen. Als vanzelf gaat dan de aandacht naar de burgers, van wie nu de oplossing wordt verwacht. Dit is deels terecht, maar deels ook niet. Naar mijn idee worden thans de mogelijkheden van de overheid om de kwaliteit van de samenleving te waarborgen onvoldoende onderkend, en wordt zeker te weinig een appèl gedaan op de verantwoordelijkheden van andere belangrijke instanties in de samenleving, zoals het bedrijfsleven.

De rol van de kerken: niet spreken

Hiermee ben ik aan het tweede deel van mijn betoog toegekomen. Wat is nu de taak van de kerken bij deze problemen rond normen en waarden?

Een kritisch woord vooraf: de kerken past op dit terrein grote bescheidenheid. Te vaak hebben in het verleden kerkelijke uitspraken bijgedragen aan discriminatie van vrouwen, van homo's en lesbiennes. Te vaak zijn de kerken bondgenoten geweest van de rijken en de machtigen, in plaats van op te komen voor hen die dat werkelijk nodig hadden. En te zeer zijn de kerken ook thans in veel gevallen nog ondemocratisch gestructureerd en discriminerend in hun optreden. Voorzover dat het geval is, denk ik dat kerken geen recht van spreken hebben. Ook Robra wees op dit probleem door te stellen dat kerken soms ook 'de morele perspectieven van hun leden misvormen'.

Geloofwaardigheid krijgen kerken pas, wanneer ze zelf ook de wezenlijke democratische waarden en normen respecteren waarvoor ze zeggen op te komen. Zolang kerken niet bereid zijn vrouwen volwaardig te laten participeren in alle kerkelijke activiteiten en ambten, zolang ze nog niet homorelaties op voet van gelijkheid behandelen met heterorelaties, en zolang ze nog niet een democratische structuur hebben, om maar enkele criteria te noemen - zolang hebben ze geen recht van spreken op moreel gebied. Gezag verwerft men door gedrag; wanneer kerkelijk gedrag in strijd is met fundamentele waarden en normen, kunnen kerken zich beter onthouden van als gezaghebbend bedoelde uitspraken op ethisch terrein. Ook ten aanzien van de thema's van de theologie van het leven past hier bescheidenheid, voorzover de kerken zelf in hun handelen bijvoorbeeld de vierde en tiende geloofsuitspraak van Seoul (inzake gelijkheid van mannen en vrouwen en mensen resp. mensenrechten) niet waarmaken.

Er is overigens nog een argument voor die onthouding. Dat is gelegen in de eerder genoemde individualisering. Deze heeft namelijk traditionele kerkelijke uitspraken weinig zinvol gemaakt. Wanneer kerken - misschien met uitzondering van de rechtervleugel - toch proberen gezaghebbende uitspraken te doen, zal dit grotendeels ineffectief zijn, zo niet contraproductief. In onze samenleving zijn nog voor slechts een kleine groep de kerken gezaghebbend in de zin dat men rechtstreeks

normen overneemt, omdat ze door de kerk worden verdedigd. De traditionele vorm dat priester of dominee zegt hoe het hoort, is niet meer mogelijk en niet meer aanvaardbaar. Ik denk dat dit de belangrijkste boodschap is van de individualisering: op deze wijze moeten kerken zich niet met de moraal bezighouden.

De rol van de kerken: wel bespreken, doen en vieren

Maar dit pleidooi voor terughoudendheid in spreken betekent niet dat de kerken geen taak hebben in morele kwesties; integendeel. Alleen is hun taak een andere dan vaak van hen verwacht wordt. Naar mijn idee sluit dit ook aardig aan bij wat Martin Robra zegt over de noodzaak om van een 'politic centred approach' om te schakelen naar een 'people and community centered approach'.

Ten eerste kunnen kerken een grote rol spelen bij morele bezinning en vorming. De kerken behoren momenteel tot de weinige plaatsen waar mensen nog intensief met elkaar in gesprek raken over wezenlijke levensvragen. Ze kunnen daarom een plaats bieden waar open over morele kwesties kan worden gesproken en waar dus als een soort 'education permanente', een voortdurende morele bezinning en vorming plaatsvindt. Maar dit vergt, net als bij de scholen, dat de kerken zelf ook op een open en democratische wijze gestructureerd zijn. Van een preek alleen, als morele leidraad, worden we tegenwoordig misschien wel wijzer, maar we trekken ons er weinig meer van aan. Sterker nog: als betwistbare morele uitspraken bekleed worden met kerkelijk gezag, belemmert dit het open gesprek. Soms zal het nodig zijn om duidelijke uitspraken te doen als kerken, maar dat heeft alleen zin en gezag als eindpunt van een uitvoerig democratisch proces, waarin het open gesprek voorop stond.

Ten tweede en ten derde: het gaat in de kerken niet alleen om het bespreken, maar ook om het doen en om het vieren, dus ook om de diakonale en de liturgische functie. De sociale of diakonale functie spreekt, denk ik voor zich. Belangrijk is dat de kerken ook een plaats van inspiratie en bemoediging bieden. Moreel juist handelen vergt iets van je - het kost meestal iets. Je hebt dus steun en inspiratie nodig om het vol te houden. Die steun kan je op tal van manieren krijgen, uit je vriendenkring, uit literatuur, maar ook via je levensbeschouwing en kerk. Kerkelijke samenkomsten en liturgische rituelen kunnen hierbij van groot belang zijn. Ik denk hier aan een klein maar voor mij heel wezenlijk onderdeel van de remonstrantse liturgie, de uitzending aan het einde van de dienst, waarin we, gesterkt en bemoedigd door het voorgaande, worden opgeroepen onze opdracht in de wereld te vervullen. Maar voor anderen zullen weer andere liturgische elementen, van voorbeden tot het vieren van een relatie wezenlijk zijn; en hopelijk is het vooral de dienst als geheel die inspiratie biedt.

Remonstranten over relaties

Ik wil tot slot die bezinnings- en vormingsrol van de kerken toelichten met een voorbeeld. Een terrein waarop de kerken al eeuwen concrete normen propageren, is dat van de seksualiteit en de verhouding tussen vrouwen en mannen. Juist op dit terrein is het gezag van kerken sterk aangetast, omdat burgers steeds meer zelf hun normen in dezen bepaalden en de kerkelijke opvattingen daarvan afweken. Ik denk dat het vasthouden aan de achterhaalde seksuele ethiek door veel kerken een belangrijke factor is geweest bij het verlies van geloofwaardigheid als morele leiding.

Maar het falen in het verleden betekent niet dat de kerken zich ver moeten houden van deze thematiek alsof het puur een privé-zaak is, net zo min als ze dat kunnen doen om politieke zaken, waar het gaat om de armoede in Nederland of de positie van vreemdelingen. De manier waarop

binnen de Remonstrantse Broederschap hiermee is omgegaan, is voor mij een voorbeeld van hoe het wel zou kunnen.

Begin jaren tachtig hebben de remonstranten een uitgebreide discussie gehad over relaties, die uiteindelijk uitmondde in een besluit om homoseksuele en heteroseksuele, al dan niet huwelijkse, relaties volledig gelijk te behandelen, ook liturgisch. Daaraan ging een jarenlang bezinningsproces in de gemeenten vooraf. Waar het mij nu om gaat, is dat in deze gesprekken het mogelijk bleek in een open sfeer over zeer persoonlijke onderwerpen als relaties en de betekenis van begrippen als liefde en trouw te praten en deze te herformuleren in het licht van de moderne tijd. Aldus droegen deze gesprekken bij aan de morele vorming van alle betrokkenen die veel ruimer was dan alleen de discussie over homoseksualiteit. Ik wil overigens niet verhelen dat dit proces soms ook zo intensief was dat het wel heel veel eiste van alle betrokkenen en van de kerkelijke organisatie - het is niet iets wat een kerk ieder jaar zo intensief kan doen.

Toch denk ik dat de kerken iets soortgelijks zouden kunnen proberen rond deze en andere maatschappelijke vragen: hoe gaan we verantwoord om met werk, met het milieu, met de noden in de wereld. Voor mij is de ideale kerk een plaats waar onder meer dit soort gesprekken mogelijk zijn. Onder meer, want alles is moreel, maar moraal is niet alles. Hopelijk zal het project rond de theologie van het leven voor de kerken een uitdaging zijn om aan zo'n soort kerk gestalte te geven.